

17. Семенюк В.Я. Внутрішнє мовлення: лінгвостилістичні аспекти інтерпретації української художньої прози ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – Київ, 2006. – 20 с.
18. Синтаксична будова української мови / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1968. – 204 с.
19. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я.Плющ, С.П.Бевзенко, Н.Я.Грипас та ін.; За ред. М.Я.Плющ. – 5-те вид., стер. – К.: Вища шк., 2005. – 430 с.
20. Українська мова. Енциклопедія / В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. Енцикл., 2000. – 752 с.
21. Чумаков Г.М. Чужая речь как лингвистическая категория и проблемы грамматики, лексикологии, стилистики: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1977. – 47с.
22. Ярмоленко Г.Г. Типы и функции изображенной внутренней речи в современной англоязычной прозе: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Одесский гос. ун-т им. И. Мечникова. – Одесса, 1982. – 17 с.

Кардаш Л.В.

ВЗАЄМОВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ТА МОДАЛЬНОСТІ

Сучасні лінгвістичні дослідження семантичних категорій дають підстави стверджувати, що заперечення – одна з універсальних когнітивно-комунікативних категорій, які служать адекватній передачі дійсності мовними засобами.

Різні аспекти цієї категорії можуть бути предметом розгляду у філософії, для якої важливе співвідношення дійсності і суб'єкта, що її пізнає; логіки, яка розглядає заперечення як одну із суттєвих операцій у побудові судження; лінгвістики, у центрі уваги якої перебувають системні (парадигматичні) відношення між стверджувальними і заперечними конструкціями та контекстуальні (синтагматичні) зв'язки заперечних речень з попередніми і наступними фрагментами складного синтаксичного цілого цілого, а також характер показників заперечення, які у поверховій структурі репрезентують висловлювання глибинного оператора висловлювання.

Для лінгвістики дискусійними лишаються такі аспекти проблеми заперечення, як її відношення до когнітивно-комунікативної категорії модальності і модальних підкатегорій достовірності, необхідності і можливості (Є.Шендельс, В.Адмоні, І.Сусов, О.Бондарко, Т.Беляева) та розмежування заперечення експліцитного й імпліцитного, диктального і модусного (Ш.Баллі, В.Гак) та ін.

Кваліфікація заперечення як мисленнєвої, або поняттєвої категорії у сучасному мовознавстві плідно реалізується у проекті побудови функціонально-семантичного аналізу мовних категорій, розроблених О.Бондарко.

Наявність логічної основи, універсальність, давність походження, маркованість (порівняно із ствердженням) виділяють заперечення в особливу

мовну категорію. Тісніше за все вона пов'язана з загальними граматичними категоріями – предикативністю, модальністю, взаємодіє з логічним наголосом та актуальним членуванням, бере участь в оформленні структурних схем речення.

Питання співвідношення категорії заперечення з *модальністю* в лінгвістиці досі однозначно не розв'язано. Науковці висловлюють різні погляди на цю проблему, і це визначається тим, що в категоріях заперечення і модальності, які розглядаються як поняттєві, є сфери взаємоперетину значень і сфери, котрі розрізняють значення цих категорій. Визначення їх статусу пов'язане із значними труднощами, оскільки ці категорії мають дуже багато точок дотику. Цю думку поділяють такі лінгвісти, як М.Ляпон (1979), І. Андрєєва (1974), В. Юхт (1983), Т. Голікова (1986), частково - Є.Шендельс (1959) та інші. Широта функціонального діапазону – властивість, характерна не тільки для заперечення. Багаторівневе розміщення багатьох категорій і тенденції до міжкатегоріальних контактів і зіткнень як на основі формальної, так і на основі семантичної спільності, – природна властивість мовної системи. Т.Н.Голікова зазначає, що існує зв'язок суб'єктивно-модального значення з позицією заперечного елемента у фразі: якщо заперечення стоїть в абсолютному початку фрази, то рідше виражається протилежність, контрастність, протиставлення порівняно з фразою, що містить заперечний елемент всередині чи у фінальній позиції [5: 18].

Існує й протилежний погляд, згідно з яким заперечується наявність будь-яких сфер взаємодії категорій заперечення і модальності. Серед лінгвістів, що підтримують це положення, можна відзначити В. Панфілова, П. Чеснокова, С. Васильєву. Наприклад, В. Панфілов вважає, що заперечення і модальність - різні явища за своєю сутністю [9: 47]. Згідно з його позицією, ствердження і заперечення не протиставляються одне одному в плані оцінки реальності. Як стверджувальне, так і заперечне висловлювання може однаково диференціюватися за суб'єктивною модальністю (Пор.: *Він, ймовірно/можливо, має рацію* та *Він, можливо, не має рації*). Не відбувається і зміни значення об'єктивної реальності при вживанні у висловлюванні засобів заперечення, тобто як у стверджувальному, так і в заперечному реченні однаково відображаються реальні факти. С.Васильєва вважає, що „визнаючи модальність та емоційність заперечення, дослідники відривають заперечення від певної сторони дійсності – роз'єднаності, ототожнюють заперечення з суб'єктивною оцінкою” [2: 81].

У мовознавчих дослідженнях також представлена концепція, згідно з якою категорію заперечення відносять до категорії модальності. Ствердження і заперечення розглядають з позиції модальних значень, які виражають ставлення мовця до дійсності, оцінку реальності змісту з погляду мовця. Ця концепція була висунута В.В. Виноградовим [3: 366-370]. Частково такий підхід спостерігається в О. Пешковського, Н. Шведової, В. Адмоні, Н. Арутюнової, О. Падучевої, Ш. Баллі, О. Єсперсена.

На думку О. Пешковського, сутність категорії заперечення зводиться до того, що зв'язок між тими або іншими двома уявленнями за допомогою цієї

категорії усвідомлюється негативно, тобто не усвідомлюється як певний зв'язок, виражений певними формами слів і словосполучень, бо реально не існує [11: 386]. У цьому розумінні заперечення трактують як мисленнєву категорію, суб'єктивно-об'єктивну, яка позначає не відношення між уявленнями, а ставлення мовця до відношень між словами і словосполученнями, що виражають ці уявлення в мові. Згідно з концепцією О. Пешковського, категорія заперечення виражає пряму нереальність без жодного відношення до ідей можливості, необхідності і т.д. [11: 387]. На його думку вона належить до сфери суб'єктивно-об'єктивної модальності і входить до складу модальності, виражачи "відношення до відношення" [11: 304], тобто ототожнюється з модальністю.

Заперечення як категорію, яка відображає нереальність, досліджував В.Адмоні. На його думку, ствердження і заперечення – вираження відповідно реальності і нереальності, що відображають у реченні зв'язки та явища дійсності [1: 163-164]. Він розглядає ствердження і заперечення як основні модальні значення, що представлені стверджувальними та заперечними формами.

Модальність – категорія багатоаспектна, вона активно взаємодіє з системою інших функціонально-семантичних категорій (поняттєвих категорій) мови і тісно пов'язана з категоріями прагматики. У категорії модальності, як і в категорії заперечення, віддзеркалюються складна взаємодія між адресантом, адресатом, змістом висловлення і дійсністю.

У тлумаченні В. Виноградова, модальність визначається як категорія, що виражає відношення висловлення до дійсності з погляду мовця [3: 80-81]. У категорії модальності розрізняють суб'єктивний і об'єктивний плани. Об'єктивна модальність виражає відношення висловлення до дійсності в плані реальності/ірреальності. Суб'єктивна модальність є впровадженням ставлення мовця до висловлення. Категорія заперечення пов'язана з категорією. О.Єсперсен заперечення розглядав у суб'єктивно-модальному плані. Близькою до нього є позиція Г. Пауля, який відносив заперечення до суб'єктивно-модальних категорій і вважав, що заперечення виражає "невдалу спробу встановити зв'язок між двома уявленнями" [10: 57]. У "Грамматику русского языка" (1954) заперечення також по трактовано у аспекті суб'єктивної модальності. Згідно з цим поглядом, "заперечні слова-речення або є негативною відповіддю на поставлене питання, або виражають незгоду мовця з чийм-небудь висловом, або в монологічному мовленні є запереченням мовця самому собі, незгода з самим собою... Крім заперечення вони можуть виражати ту або іншу оцінку чийого-небудь вислову" [6: 83-85].

Заперечення є не лише власне заперечення, а часто виражає суб'єктивні значення – нерішучості, вагання, невизначеності, емоційні вияви захоплення, подиву тощо (додаткова суб'єктивна модальність), тобто будь-яке суб'єктивно-оцінне відношення мовця до висловлювання [7: 648].

У „Русской грамматике” (1980) йдеться про зв'язок заперечення суб'єктивною модальністю оцінної характеристики [12: 216].

Проте вважаємо, включати заперечення до категорії модальності, а тим більше ототожнювати їх, немає підстав, оскільки ці категорії належать до різних рівнів. Найбільш прийнятним є підхід, за яким категорії заперечення і модальності розглядають як такі, що мають певні точки перетину, взаємодіють між собою.

Г.Золотова, не визнаючи, що питальність та заперечність входять до модальності речення, стверджує: "питальна інтонація та інші конструктивні засоби питальних речень, так само як засоби вираження заперечення, можуть у поєднанні з іншими засобами брати участь у створенні додаткових модальних відтінків" і зазначає, що частка *не* в поєднанні з російською *ли* "передає відтінки вагання, сумніву, побоювання" [8: 156].

В українському мовознавстві проблема співвідношення категорій заперечення й модальності також не отримала однозначного трактування. В "Украинской грамматике" категорії заперечення та модальності окремо не розглядаються, однак про зв'язок цих категорій свідчить те, що автори виділяють заперечні модальні слова *аніскільки, навпаки, ніскільки, неправильно, невірно*, які виконують функцію синтаксично нечленованих речень та виражають різні модальні значення, а також пов'язані з певними типами синтаксичних відношень [14: 337].

І.Вихованець до категорій суб'єктивного семантико-синтаксичного рівня речення відносить категорії предикативності (у семантико-синтаксичному розумінні), до складу якої входять категорії часу та модальності, а також ствердження / заперечення.

"Категорія ствердження / заперечення – семантико-синтаксична категорія, що кваліфікує зв'язок між предметом мовлення й тим, що про нього висловлюють, як реально існуючий, або цей зв'язок усвідомлюється як не існуючий у реальності. У категорії ствердження/заперечення відбито усвідомлення мовцем зв'язків між предметами і явищами позамовної дійсності" [4: 63]. Уже сам факт віднесення обох категорій до одного рівня передбачає сфери взаємодії модальності та заперечення.

Автори "Сучасної української літературної мови" [13:135] не вказують на зв'язок модальності та заперечення, але, розглядаючи гіпотетичну модальність, зазначають, що "значення гіпотетичної модальності в плані зовнішньо-синтаксичних відношень повідомлюваного змісту до об'єктивної дійсності мають ті речення, які оформляють ці значення за допомогою часток типу: *ніби, наче, либонь, десь, чи не, ледве (чи) не, навряд (чи)*" . Наведені приклади свідчать про зіткнення категорій заперечення та модальності: «Понесу я йому пити, *чи не буде говорити*» (Нар. творч.); «*Чи не краще вийти назустріч*» (М. Коцюбинський); «*Так ясно, просто і дотепно ледве чи хто потрапив би у нас вивести тону гнилятину на чисту воду*» (М. Коцюбинський) [13: 135].

Співвідношення категорії заперечення та модальності простежується як з об'єктивною модальністю, так і з суб'єктивною.

У заперечних словах-реченнях інтелектуальні інтонемі виконують провідну функцію вираження об'єктивно-модального значення, яке, однак,

мотивується й контекстом і мовленнєвою ситуацією, що зумовлює визначення цього типу засобів вираження об'єктивної модальності як „інтонаційно-синтаксичних”: *Досконала робота? Розуміється, ні* (Остап Вишня).

Значення ірреальної модальності набувають конструкції зі складеним дієслівним присудком, компонентами якого є модальний модифікатор заперечного значення типу „неприпустимо” та інфінітив: *Студентам вищої школи неприпустимо розмовляти під час занять*.

Часто взаємодія категорій заперечення та модальності можлива на рівні лексичної семантики, коли певні групи слів заперечної семантики виражають значення особистісного, суб'єктивного ставлення до повідомлення. Наприклад: *Дітям заборонено гратися з сірниками*. Це зближує подібні конструкції з конструкціями-носіями суб'єктивно-модальних значень.

Типовим для вираження ірреальної модальності можливості є конструкції із залежним інфінітивом, носіями субкатегоріального значення в яких виступають модальні модифікатори *не можна, не може*: *Через страшенну снігову завію на небі не можна розгледіти жодної зірки*.

Значення ірреальної модальності необхідності, ускладненої додатковими відтінками категоричності, категоричного наказу, можуть виражати інфінітивні речення із компонентами зі значенням заперечення: *Не писати на партах! Не ходити по газонах!*

Взаємодія категорій заперечення та суб'єктивної модальності виявляється й за активної участі просодичних засобів. Так, стверджувальні за формою речення набувають значення негації, а разом з тим і суб'єктивно-модальних значень сумніву (*□Прийде він!*), цілковитої впевненості в нездійсненності якоїсь дії (*□Шукай вітра в полі!*).

Значення абсолютної впевненості, категоричного ствердження виражають конструкції з подвійним запереченням (за іншою термінологією – із запереченням заперечення): *Шовкун не міг не впізнати Олесю. Богдан не міг не знати відповідь на питання білету*.

Часто суб'єктивна модальність може бути виражена як деонтична аксіологічна модальність: *Тільки те не до ладу, що мусив збрехати директоріві...*

Отже, між категоріями заперечення та модальності наявна взаємодія, дотичність, що зумовлює реалізацію цих категорій спільними ідентичними мовними засобами.

Важливою проблемою є зв'язок заперечення з *логічним наголосом та актуальним членуванням реченням*. Так, логічний наголос падає на те слово, яке є засобом заперечення. Ядро висловлювання (рема) припадає на засіб вираження заперечення: *Та чесно вам сказати, її я не терплю. То все не тому, що був я до нього прихильний. І дивується Сидір Пилипович: не стрічає його молода дружина*.

Інформація, закладена в заперечних висловлюваннях містить і прагматичний компонент - суб'єктивне ставлення мовця до факту дійсності,

оцінку події. Заперечення у реченні та оцінні смисли його можуть вербалізуватися різними засобами, представлені експліцитно чи імпліцитно.

Література:

1. Адмони В.Г. Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л.: Наука, 1981. – 296 с.
2. Васильева С.А. К вопросу о семантике отрицательных частиц // Филологические науки. – 1959. – №3. – С. 78-85.
3. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – 347 с.
5. Голикова Т.Н. Взаимодействие просодических средств с языковыми средствами других уровней в современном английском языке. Автореф. дис.....канд. филол. наук. – Минск, 1986. – 21 с.
6. Грамматика русского языка: В 2-х т. / Под ред. Виноградова В.В. – М. – Т.2. Синтаксис. – 1954. – 444 с.
7. Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Шведовой Н.Ю. – М., 1970. – 767 с.
8. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
9. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конструировании структуры предложения и суждения // Вопросы языкознания. – 1977. – №4. – С. 37-48.
10. Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960. – 339 с.
11. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 511 с.
12. Русская грамматика 1980: В 2т. – М.: Наука, 1982. – Т.1. – 788 с.; Т.2. – 709 с.
13. Сучасна українська літературна мова. За заг.ред. І. Білодіда: Синтаксис. – К., 1972. – 511 с.
14. Украинская грамматика. – К., 1986. – 357 с.

3.3. Коржак

ЛАНЦЮЖОК НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕНЬ ЯК ОСОБЛИВА КОНСТРУКЦІЯ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКИСУ

Ланцюжок номінативних речень – це стилістична фігура, що складається з ряду номінативних речень, поєднаних за принципом перерахування (нанизування), і характеризується інтенсивною експресивністю у зв'язку з особливостями речень, які його складають (бездієслівність, граматичне значення теперішнього часу), та їх повтором.

Ланцюжок номінативних речень є конструкцією, що комунікативно закріплена за описовим типом речення; при цьому такі побудови широко використовуються у текстах художньої прози і поезії, частотними вони є і у публіцистиці, перш за все у жанрі нарису.

Окрім використання ланцюжків номінативних речень у художньо-зображальній функції, відзначається їх уживання як „технічного” засобу коротко, без зайвих деталей зафіксувати певні думки, спостереження чи